

Iemeálmuga ja demænssa Nuorttarijkaj

Almodum

Nordens välfärdscenter / Nuorttarijkaj álkádusguovdásj

© Basádismáno 2019

Prosjæktajádediddje: Lars Rottem Krangnes

Tjálle: Lars Rottem Krangnes

Vásstediddje almodiddje: Eva Franzén

Foto: Carl-Johan Utsi, Alamy Stock Photo

Nordens välfärdscenter

Box 1073, SE-101 39 Stockholm

Guossidimadræssa: Drottninggatan 30

Telefávnna: +46 8 545 536 00

info@nordicwelfare.org

Nordens välfärdscenter

c/o Folkhälsan

Topeliusgatan 20

FI-00250 Helsingfors

Telefávnna: +358 20 741 08 80

info@nordicwelfare.org

Diehtotjállusav máhttá dáppet viedtjat:

nordicwelfare.org/publikationer

Sisadno

Sisadno	3
Åvddåbágo	5
Álgadibme máhttodilláj.....	8
Iemeálmuga Nuorttarijkajn	8
Iemeálmuga ja demænssa	9
Iemeálmuga, demænssa ja nuorttarijkalasj álkádussebrudagá	10
Iemeálmukperspektijvva nuorttarijkalasj demensa aktisasjbargon	14
Hásstalusá ja oajvvadásá juohkusijs vuostasj nuorttarijkalasj konferánsan iemeálmugij ja demensa gáktuj	18
Hásstalus 1	18
Vánes diedo riektáj birra ja majt da merkahi, suohkanij ja riektáguoddij gaskan	18
Oajvvadás	18
Hásstalus 2	20
Vánes máhtudahka gielan ja kultuvran suohkanijn	20
Oajvvadás	20
Hásstalus 3	21
Vánes ræjdo bæjválasj bargon ja ræjdo maj dájmaav ávddånahti	21
Oajvvadás	21
Hásstalus 4	22
Gáktu joarkkep nuorttarijkalasj aktisasjbargujn iemeálmugij ja demensa ássij?	22
Oajvvadás	22
Girjålasjvuohta	24
Policydokumenta ja web-ressursa	26

Ávddåbágo

Nuorttarijkalasj aktisasjbarggo sosiálapolitihkalasj ássjiijn iemeálmukperspektijvajn la buorre buojkulvis nuorttarijkalasj ávkken. La sáhka viehka unna juohkusijs, rijkajn gánná viehká álu juohki hástalusájt vuorastuvvam álm mugijn, barggij vánesvuodajn ja vijdes geográfalasj gaska.

Nuorttarijkaj aktisasjbarggo demænssaássiijn, dav mav Nuorttarijkaj álkkádusguovdásj koordineri, la vuosedam dárbbu la áttjudit máhttovuodov, systematiserit vásádusáj lánudallamav ja arienáv tsieggit gánná dágástallá mij la buorre sujtto ja hukso sámijda ja inuihtajda gejna la demænssa. Vájlle dutkam ja evidænssavuodo mij guosská sujttuj ja hüksuj sámijs ja inuihtajs majna la demænssa, valla sihke Suoman, Vuonan, Svierigin ja Ruonáednamin li muhtem dájma ja dutkamprosjevta jådon.

Dán diedádusán lip gávnadimijt ja oajvvadásájt tjoahkkim ma båhtin juogosbargos vuostasj nuorttarijkalasj konferánsas man fádda lij iemeálmuga ja demænssa. Konferánsa lij Staaren (Östersund) tjavtjan 2018 ja ásadiddje lidjin Nuorttarijkaj álkkádusguovdásj, Region Jämtland Härjedalen ja sáme ávvojahke Staare 2018. Loahppabåhtusijda ja oajvvadásájda gulluji duola degu makkir praktihkalasj dájma ja rievddadásá li dárbulattja vaj ulmutja iemeálmukduogátjiijn ja demensajn lulun máhttet buorep dárjav ja dievnastusáv nuorttarijkalasj suohkanijn oadtjot, man láhkáj máhttep máhtojt suohkanij juohket ja lenaj/fylkaj rastá, jali man láhkáj ádå diedojt praktihkalattjat implementieri. Barggojuohkusa vuojno li Nuorttarijkaj álkkádusguovdátjis tjoahkkiduvvam, valla dajn ælla vuorodime jalik ávttjimusá mijá bieles.

Nuorttarijkaj álkkádusguovdátja barggogåhttjom la doarjjot álkkádusåvddånahttemav Nuorttarijkajn navti jut tjoahkki ja juogat diedojt ja dahká arienájt værmádagájda ja dutkamaktisasjbargon. Gidá jagen 2019 vuododuváj nuorttarijkalasj værmádahka iemeálmugij ja demænssaj, danna oassálassti oajválattja, dutke ja bargge sujtto- ja huksoámmádijn Suoman, Vuonan, Svierigin ja Ruonáednamin.

Dát diedádus la ájádáláduvvam liehket vuodon dágástallamijn gåktu vuorodit nuorttarijkalasj aktisasjbargov iemeálmugijn ja demensajn, ja bájkálasj ja sisrijkalasj dágástallamijda dájmaj birra suohkanij ja nasjonála dásen. Váj galggá oajvvadásáj duogátjav

dádjadit de diedádus álgaduvvá tjielggimijn máhttodiles
iemeálm mugij ja demensa birra.

Eva Franzén
Direkterra
Nuorttarijkaj álkádusguovdásj

Lars Rottem Krangnes
Prosjæktajådediddje

Álgadibme máhttodilláj

Iemeálmuga Nuorttarijkajn

Nuorttarijkajn li guokta iemeálmukjuohkusa: sáme Suoman, Vuonan ja Svierigin ja inuihta Ruonáednamin. Sáme háldadimguovlo Nuorttarijkajn li niellja suohkana Suoman¹, 12 suohkana Vuonan ja 25 suohkana Svierigin, akta dájs la Stockholm. E gávnnu almulasj lågo dasi galla sáme gávnnuji Nuorttarijkajn, valla dábálasj árvustallama milta li Vuonan 50 000 – 65 000, 20 000 - 40 000 Svierigin ja birrusij 8 000 Suoman. Ruossjan li suláj 2 000 sáme. Ruonáednamin li inuihta ieneplågon, suláj 87 % badjelasj 56 000 viesajdiddjijs.

Suohkanijn ma li sáme háldadimguovlo Suoman, Vuonan ja Svierigin li sierra gájbbádusá, valla guhtik rijkan li sieradusá daj gaskan. Duola degu máhttá sámijn liehket riektá ávddåskåvllådåjmajda ja boarrásij sujttárij állåsap jali muhtem mudduj sámegiellaj, riektá gielasa adnet gå guládalli guovlo suohkanijn jali oajválattjaj.

Divna nuorttarijka sámijt ja inuihtajt adni iemeálmugin, valla dåssju Vuodna ja Danmárkko li vuolláj tjállám AN-organisasjåvnå ILO-tjielggidusáv nr. 169, [Indigenous and Tribal Peoples Convention](#), ja li stuorra sieradusá danna gáktu rijka praktihkalattjat organisieriji ja állidahtti iemeálmugij riektájt. [AN globála mihto guoddelis ávddånahttemij ja ávddånimagenda Agenda 2030](#) guosská gájka lándajda Nuorttarijkajn. Dánna iemeálmuga ja doajmmahiereduvvam ulmutja gulluji vuoroduvvam juohkusijda.

Sáme² ja Ruonáednama histåvråjn li sæmmilágåsjuoda ja ieredusá koloniála histåvråjs ietjá værålde iemeálmuksebrudagáj gáktuj. Ájnnsat nuorttarijkaj sámeguovlo gáktuj la sebrudahka ja nasjonálastáhtaj álkkádusvuogádahka ietjålágásj gå buohtastahtta iemeálmukguovloj USA:n ja Australian.

Aktisasj ássje allevrålde lándajda majna li iemeálmuga la állusa sijájs gejn la iemeálmukduogásj li jáhtåm stuorra stádajda

1 Ohcejohka suohkan sámegiellak álkkádusdievnastusájt oasstá guovtet suohkanij Nuorttalij-Vuonan.

2 Sábmme, skándinavia gielajda Sameland, la namma sámij histåvrålasj árronguovlojda nuorttasámegiellaj. Guovlon ælla formalalasj ráje.

manemus 50- 60 jagijn. Dâppe máhtti liehket állu vuojojnemahtes unnepláhkko.

Iemeálmuga ja demænssa

Prinsihpan ij gávnnu tjoahkkiduvvam dutkam jali máhtto makkir dille la Nuorttarikaj sámijn ja inuihtajn gejn la demænssa, jali gallásin la demænssa ja iemeálmukduogásj, nasjonála dásen. [HALDI dutkamprosjevta \(2018-2019\) Ubbmema universitiehtan Svierigin](#) ulmme la dahkat vuostasj kárttimav duola degu danna man dábálattja li neurodegeneratijvalasj dile sámij ja dáttjaj gaskan Svieriga biele sámen.

Unnep dutkama, duola degu Canadian ja Australian, gæjtjodi jut ulmutja gejn la iemeálmukduogásj vaháguvvi demensas ienebut gá ieneplágo álmuk.³ Dajn dutkamijn ma li dagáduvvam li sieradusá sihke hámen ja báhhtusijn.⁴ Dutkam Canadian jage 2013 rájes vuoset ij dâssju dav jut ienep ulmutja gudi gulluji rijka nav gáhtjoduvvam first nations skihppáji, valla aj jut skihppáji suláj lågev jagev árabut ja aj jut ienep álmma gá nissuna dáv diagnâvsâv oadtju.⁵

Globála dásen la iemeálmugijn nievrep varresvuohta gá ieneplágo álmugin, sâmmi guovlon⁶, dat aj vájkkut man dábálasj demænssa la, ja dasi makta gávnnu riehta sujtto buorre kvalitehtajn. Faktávra ma sierraláhkáj vájkkudi iemeálmuga varresvuohtaj, li jáhkedahtte sivvan gá la ienep demænssa.

Uddni dutkaduvvá ienebut iemeálmugij varresvuoda gáktuj gá ávddâla, valla ájn vájllu máhtto man láhkáj buoremusát dav hieredit ja giehtadallat, jali vaddet hiebaduvvam sujtov iemeálmuga ulmutjida gejna la demænssa. Árbbedábálasj

³ Jacklin K. et.al.: [The Emergence of Dementia as a Health Concern Among First Nations Populations in Alberta, Canada](#). *Canadian Journal of Public Health* 104 (1). 2013; Mayeda E. et.al.: [Inequalities in dementia incidence between six racial and ethnic groups over 14 years](#). *Alzheimer's & Dementia* 12 (3). 2016; Smith K. et.al.: High prevalence of dementia and cognitive impairment in Indigenous Australians. *Neurology* 71 (19). 2008.

⁴ Warren, L. A. et. al.: Prevalence and incidence of dementia among indigenous populations. A systematic review. *International Psychogeriatrics* 27 (12). 2015.

⁵ Jacklin K. et.al.: [The Emergence of Dementia as a Health Concern Among First Nations Populations in Alberta, Canada](#). *Canadian Journal of Public Health* 104 (1). 2013.

⁶ Anderson, Ian et. al.: Indigenous and tribal peoples' health (The Lancet-Lowitja Institute Global Collaboration). A population study. *The Lancet* 388. 2016.

iemeálmukultuvrajn máhtta demensa dádjadus liehket ietjálágásj. Symptávma demænsasj ælla agev gássjelisvuohtan jali skihpudahka. Stuuráp sebrudagá diagnávsávædtsaga, diehtujuohkemdájma, sujtto ja lagámusáj doarjjo organisierim soajttá ij dájma kulturhiebadallama dagi.

Rijkajgasskasasj værmádahka la vuododuvvam, [The International Indigenous Dementia Research Network](#) (IIDRN) dutkijda, studentajda, skihppijviesojda, iemeálmuk- ja demænssaakterajda, oassálasstij USA:s, Canadas, Austrálias ja Aotearoas. Værmádagá ájggomus la akterajt lappitit gudi iemeálmugij ja demensajn barggi. Værmádagá dutke fysalattjat ja digitálalattjat gávnadi ja dágástalli dutkamdárbojt, lánudallat báhtusijt ja vuododit aktisasjbargojt.

Iemeálmuga, demænssa ja nuorttarijkalasj álkádussebrudagá

Sámij ja inuihtaj riektá sujtto- ja huksosuorgen hiebaduvvi rijkajgasskasasj konvensjávnaajn ja nasjonála lágajn. Skihppijsujto ja sosiáladievnastusá lágajn ja organisierimin la iesjguhtik hábme guhtik rijkan ja suohkanin. Li stuora gielalasj ja kultuvralasj sieradusá sámij gaskan Nuorttarijkajn, ja inuihta duola degu viessu sihke smáves sebrudagájn Ruonáednamin ja Københámnan.

Ij gávnnu ábbálasj gávva dassta gáktu Nuorttarijkaj iemeálmuga váse di jali adni álkádusdievnastusájt, valla nasjonála dásen muhtem diedo gávnnuji. Vájku ávddánibme la buorep guovlluj mannam de gávnnuji ájn hieredime persávná sentreridum sujttuj manna la alla dásse, hieredime ma máhtti liehket nannusabbo várnna his juohkusijda. Gá divna nuorttarijka juohki gaskan vuodosujtto, fáhkattjehppesujtto ja sosiáladievnastusá de soajttá liehket gássjel oadtjot jáhtuj aktiduvvam dájmajt. Barggijt áttjudit ja máhtudakhásstalusá vájkkudi nievres kontinuitiehttaj sidjij gudi galggi oadtjot sujto ja huvso.

Vuonarijkan la læhkám politihkalasj ulmme vaddet sáme álmugij dievnastusáv mij la kultuvralattjat hiebaduvvam sámijda daj fálaldagájn ma juo gávnnuji farra gá dievnastusájt ávddánahttet sierraláhkáj sáme álmuga gáktuj. Sáme álmuk adná varresvuodadievnastusájt sæmmi álu gá ieneplågo álmuk dahká, valla ælla sæmmi dudálattja dajna sujtojn mij vatteduvvá. Vuojnnet ælla sieradusá sáme álmuga ja ieneplågo álmuga gaskan dasi mij guosská varresvuoda stáhtusij ja skihpudakprevalænsasj. Muhtem

dutke dættodi sámijn la ietjálágásj dádjadus varresvuodas, skihpudagájs ja giehtadallamis gá ieneplågo álmugin la. Gávnnuji aj girjálásjuodan buojkulvisá jut sáme ságasti skihpudagáj ja varresvuoda birra iehpenjuolgga vuogij baktu ja metafávráj. Gávva jut sámegielak ulmutja ienemusát sihti sáme barggijt iejvvit gá varresvuoda- ja pasiaenntasujttodievnnastusájt adni la aj oadtjum ietjá gávva varrasap dutkamis, da vuosedgiellaano preferánsa li individuála ja dilláj tjanádum. Familljaj gullut ja árbbedábálasj vuoge ietjas dálkodit dættoduvvá muhtem ásijn girjálásjuodas.⁷

La dutkamprosjækta jádon gáktu jur sáme demensajn vásedi ja adni álkádusdievnastusájt Vuonan: [Offentlig demensomsorg. Likheter og ulikheter i bruk av kommunale helse- og omsorgstjenester i områder med samisk og norsk bosetning.](#)

Nasjonalt kompetansetjeneste for aldring og helse, mij la nasjonála máhtudakguovdásj Vuonan la manemus jagijt tjadadam moadda [diehtujuohkemdájma demensa ja demensasujto gáktuj ma li Vuona sámijda ájgodum, ja dahkam ræjdojt dasi](#). Ræjdo gávnnuji nuortta-, julev-, ja oarjjelsámegiellaj ja dárogiellaj.

Ávdđál gá nanniduvvam láhka nasjonála unneplågoálmugin ja unneplågogiellajda doajmmaj bádi **Svierigin**, áđđakmáno 1. bieje 2019, vattij ráddidus Sosiálastivrraj barggon kárttit máhttelis dárbojt máhttodoarjjaj varresvuhtasujton, ja sosialdievnastusán.⁸ [Kárttimis](#), mij ij gehtja demænsaskihppij dievnastusájda sierraláhkáj, boahťá ávdđán unneplågoláhká ja nasjonála unneplågogatjálvisá li unnán vuoroduvvam sihke jádedimen gá suohkanij ja regiávnáj barggijn, jut ávdđágátto gávnnuji ja jut dádjadus vájllu danna manen nasjonála unneplågojn li sierra riektá. Unneplågolága njuolgadusá dálkkuduvvi moatte láhkáj suohkanijs ja regiávnájs ja nasjonála unneplåhkoálmugin ávdástiddjijs. Divnajn doajmmasuorgijn vájlluji bargge gejn la máhtudahka unneplåhko gielajn ja kultuvran. Gájbbádusá doarjjaj ja dievnastusájda unneplågogiellaj la muhtem guovlojn ráddjiduvvam ja rievddi ájge badjel, navti sjaddá suohkanijda ja regiávnájda gássjelabbo fállat nanos fálddagáv sosiála- ja varresvuodadievnastusáj

7 Blix, B. H.: *Helse- og omsorgstjenester til den samiske befolkningen i Norge – En oppsummering av kunnskap*. 2016.

8 *Behovet av kunnskap om den styrkte minoritetslagen. En kartläggning av behovet av kunnskapsstöd inom socialtjänsten (särskilt äldreomsorgen) och hälso- och sjukvården om lagen (209-724) om nationella minoriteter och minoritetsspråk*. Socialstyrelsen. 2019.

unneplågogielajda. Kárttima vuosedi moadda dájma
ulmmejuohkusij gáktuj, valla dille målssu ednagit suohkanij gaskan.

Jagen 2017 álgadin regiávnå Norrbotten, Västerbotten, Jämtland
Härjedalen ja Dalarna prosjevtav [Kunskapsnätverk för samisk hälsa](#).
Svieriga Sámedigge vuododij jagen 2018 varresvuoda-, boarrásij
ássij- ja valástallamnammadusáv, manna la lahka aktisasj barggo
máhttoværmádagájn. Aktan Sámedikkijn ja sáme organisasjåvnåj la
værmádahka ávdđánahtám [nasjonála stratesjijav sáme varresvuoda
gáktuj](#), danna la geriatrijka akta vidá vuoroduvvam suorgijs.

Suoman la prosjækta tjerdalasj unneplågoj ja mujtodisvuoda birra,
[ETNIMU](#), ávdđánahtám nasjonála doajmmamodellajt ja
tjiegnodahtám diedojt mujto ja mujtodisvuoda birra ábbålattjat
tjerdalasj unneplågoj gaskan. Prosjækta la aj ienep diedojt vaddám
ámmátulmutijda ja studentajda sosiála- ja varresvuodasujton gáktu
ulmmejuohkusijn bierri barggat.

Suoma stáhtta muhtem dárjav vaddá sáme sosiála- ja
varresvuodadievnastusáj fállamij. Dát dagáduvvá Sámedikke baktu.
Sámedigge la tjielgadam ulmijt gáktu fállat sosiála- ja
varresvuodadievnastusáj sámegeiellaj. Valla diedádusá jagijn 2001 ja
2008 vuosedin dievnastusá sosiála- ja varresvuodadievnastusájn
ællim dågålattja sámegeiela gáktuj, suohkanijn aj. Dagu ietjá
nuorttarijkajn li sámegeiela pasienta gássjelisvuodajt vásedam
iesjuhtik lágásj sjiemájn ma guoradaládijn aneduvvi, dagu
mujttogæhttalimen, danna aneduvvi buojkuldagá ma li abmasa jali
ælla relevánta boarrásap sámijda.⁹

THL, Varresvuoda ja álkkádusá instituhtta Suoman la tjadádam
prosjevtav [sámij álkkádusá dássádusá gáktuj](#). SámiSoster la aj
tjadádam moadda ávdđánahttem- ja pilotprosjevtajt ja fállá
sijdadievnastusáv sámegeiellaj Enodagá (Enontekiö) suohkanin.
Jagen 2017 oattjoj organisasjåvnå europealasj guddnebálkkáv ietjas
bargos ávdås, duola degu prosjevtajn man ulmme lij doarjjot sámijt
gænna la demænssa navti vág oadtjun kultuvralasj ja gielalasj dárbojt
állidum musihka, duoje ja luonndovásádusáj baktu.

Ruonáednama ráddidus mierredij nasjonála demænssastratesjijav
jagen 2013, dat lij vuolggám guoradallamis jages 2012.¹⁰ Pládna la
ájñ dájman, valla ij la desti sæmmi ájggeguovddelis.

⁹ Magga, R.: [Saamelaisten sosiaali- ja terveystalvelujen kehittämisen haasteet Suomessa](#). Yhteiskuntapolitiikka 75 (6). 2010.

¹⁰ [Demensredegørelse 2012](#). Departementet for sundhed. 2012.

Demænssasuorge ávdás vásstet Departementet for sundhed, sij tjuovvoli demænssastratesijja tjadádimev suohkanijn ja almulasj skihppijsujto (Sundhedsvæsenets) dájma. Guoradallamin jages 2012 bádj ávdđán suláj 250 ulmutjiin Ruonáednamin lij diagnávseridum demænssaskihpudahka.

Jagen 2019 almodij dutkam- ja ávdđánahttemprosjækta [Arktisk aldring](#) (AgeArc) vijdes tjielggidusáv vuorrasap ulmutji diles Ruonáednamin. Diedádusá¹¹ vuodo la álmukláhko jagen 2018 ja vijdes etnográffalasj ságájdahhtema. Dassta boahtá ávdđán moadda lagámusá, valla e val gájka, vásedi gássjelis la guládallat ja diedojt oadtjot oajválattjajs ja suohkanij. Li stuorra sieradusá suohkanij gaskan mij guosská sujttobarggij máhtudahkaj demensa ja demensa huvso birra, ja álmugin la stuora dárbbu diedojt áttjutjit demensa birra. Diedádusán oajvvaduvvá nasjonála diehtovuorkká ja guládallamguojmme ruodnáednama suohkanijda, manna la ábbálasj vuojno dassta makkir ressursa gávnnuji guhtik suohkanin.

Divna demænssaguoradallama dagáduvvi Dronning Ingrid's Hospitalan, mij la Ruonáednama rijkaskihppijviesso. Dáppe gávnnuji neurolávgá, skihppijsujttára ja skihppijgymnasta gudi demensa suorgen barggi, valla oajválattja barggi dan guovlluj ahte galggá liehket máhttelis stuorep oasev demensa guoradallamis bájkálattjat tjadádit. Guoradallamræjddo RUDAN járggáluvvá jagen 2019 kalaallisut giellaj ja galggá validieriduvvat. Ruonáednama vuostasj nasjonála konferánssa demensa birra plániduvvá jahkáj 2020. Dan ávdás vásstedi Departementet for sundhed, Departementet for Sociale og Justitsområdet aktan dutke arktalasj vuorastuvvamprosjektas.¹²

Iemeálmukperspektijvva nuorttarikalasj demensa aktisasjargon

Jage 2015 rájes koordineri Nuorttarikalasj álkádusguovdásj nuorttarikalasj demensværmádagáv rijka oajválattjaj ávdástiddij ja fáhkatihepij. Værmádagá barggamvuodo li da nasjonála stratesijja ja mærrádusá ma demensa gáktuj gávnnuji.

¹¹ Nørtoft K. et.al.: *Ældre menneskers liv og helbred i Grønland. En rapport fra forsknings- og udviklingsprojektet Arktisk Aldring (AgeArc)*. 2019.

¹² Mikaela Augustussen, Grønlands universitet, ávdđánbuktemin Nuorttarikalasj demænssaværmádahkaj, 2019 vuoratjismáno.

Jagijn 2013–2017 koordinerij Nuorttarijkalasj álkádusguovdásj prosjevtav [Samer med funktionsnedsättning](#), barggovadde lij Vuonarijka Barne-, ungdoms- og familiedirektoratet (Bufdir). Duogásj lij nuorttarijkajn gávnnu binná diehto doajmmahiereduvvam ulmuttij birra gejn la sáme duogásj. Prosjevta boados lij ávddágehtjastibme, vihtta dutkamdiedádusá ja akta prosjæktadiedádus manna lidjin policy oajvvadusá.¹³

Jagen 2017 oattjoj Nuorttarijkalasj álkádusguovdásj sávdusájt dutkijs, suohkanijs ja ietjá berustiddjijs nuorttarijkajn lappitit iemeálmukperspektijvav aj demensa suorgen. Aktisasjbargojn Region Jämtland Härjedalen ja sáme ávvojahke Staare 2018 ásadij Nuorttarijkalasj álkádusguovdásj vuostasj nuorttarijkalasj konferánsav iemeálmugij ja demensa birra Staaren 2018 tjavtja. Konferánsasj tjáhkaniin ienebut gá 90 dutke, virggeulmutja nasjonála, regionála ja suohkana dásen, suohkanij sujtto ja hüksosuorge bargge ja sáme siviylasebrudahka.

Konferánsa oassálasste guorrasin jut nuorttarijkaj álkádusvuogádagájn gávnnuji buorre ássje maj máhttá joarkket barggat. Duola degu gávnnuji állo suohkanijn Svierigin ja Vuonan sáme skávllá, ávddáskávllá ja mánájsujtto, ja aj sáme boarrásijsujtto. “Sáme” báhko árvval sámegeiella aneduvvá ja jut ásadus dájmaduvvá navti vaj dat hiehpá sáme kultuvrajn. Manemus jagij ávddánibme nav gáhtjodum persávná sentrieriduvvam vuorrasij- ja demensasujto guovlluj vájkkut stuorep oasse sujtos vuolgá indivijda ja indivijda duogátjis, berustimijs ja máhtois, mij merkaj sáme perspektijvva oadtju luondulasj sajev sáme guovlojn ja ulmuttijda gejna la sáme identitiehtta. Da aj ienebut gá ávddál guosská lagámusájda.

¹³ Huuva K. et.al.: *Kunskapsläge: Personer med funktionsnedsättning och samisk bakgrund*. Nordens välfärdscenter. 2014; Melbøe L. et.al.: *Situasjonen til samer med funksjonsnedsettelse*. UiT Norges arktiske universitet og Nordens velferdssenter. 2016; Uttjek, M.: *Levnadsförhållanden bland samer med funktionsnedsättning i Sverige*. Umeå univiersitet och Nordens välfärdscenter. 2016; Gjertsen H. et.al.: *Kartlegging av levekårene til personer med utviklingshemming i samiske områder*. UiT Norges arktiske universitet og Nordens velferdssenter. 2017; Edin-Liljegren A. och Flykt K.: *Förutsättningar och villkor för samer med funktionsnedsättning i de samiska förvaltningskommunerna i Sverige*. Glesbygdsmedicinskt centrum, Västerbottens läns landsting och Nordens välfärdscenter. 2017; Hokkanen L.: *Experiences of inclusion and welfare services among Finnish Sámi with disabilities*. Nordic Welfare Centre. 2018; Dahlberg A. och Bergström J.: *Sluttrapport. Personer med funksjonsnedsettelse med samisk bakgrunn*. Nordens velferdssenter. 2018; Bergström, J.: *Personer med funktionsnedsättning och samisk bakgrund. Policyrekommendationer*. Nordens välfärdscenter. 2018.

Konferánsa manjela, gidán jagen 2019, vuododuváj nuorttarijkalasj værmádahka iemeálm mugij ja demænsasj, danna oassálassti oajválattjaj ávdástiddje, dutke ja bargge sujtto- ja hüksoprosesjåvnåjn, Suoman, Vuonan, Svierigin ja Ruonáednamin. Værmádahka la akta gálmåt tiebmáværmádagájs Nuorttarijkalasj álkádusguovdátja værmádagá vuolen. Ájggomus la aktan dárbojt identifiserit ádå dutkamijda, dájmajda ma máhtudagáv låpptiji ja jårggálit ja hiebadit diagnåvserimvædtsagijt sámeigiellaj ja kalaallisut giellaj.

Hásstalusá ja oajvvadásá juohkusijs vuostasj nuorttarikalasj konferánsan iemeálm mugij ja demensa gáktuj

Hásstalus 1

Vánes diedo riektáj birra ja majt da merkahi, suohkanij ja riektáguoddij gaskan

- Riektálága li rámmalága ma muhtem mudduj e suohkanij vieleduvá, muhtem mudduj e vatte suohkanijda almma ræjdojt jalik sij ávdásvásstádusájt nuoges tjelggasit definieri. Moadda suohkana barggi “sæmmi gájkajda” prinsihpa milta, valla duodan dat merkaj álkádusdievnastusá sjaddi sæmmi lágatja, e dássásattja.
- Giella ja tjerdalasjvuohta regissterij gártjedibme vájkkut váj suohkanijda sjaddá gássjelabbo “gávnna” sámijt. Storra stádasuohkana ma doarjju moattebelakvuodadåmajt ja - prosjevtajt majt sivijsa sebrudahka jådet e sáme organisasjåvnåjt doarjo, danen gå sáme e gullu ulmmejuohkusij mij galggá “sebrudahteduvvat”.
- Ij la javladuvvam “Demænssa” gávnnu (vuorrasap) sámij ja inuihtaj gaskan skihpudak namán. Moadda sáme ælla bessam oahppat låhkåt ja tjållet sáme giellaj, ja sij e máhte ávkástallat tjålalasj diehtujuohkemábnasijt ietjasa giellaj. Ienebu gejna la iemeálm mukduogásj lulun galggat ietjasa riektájt dåbdddåt, majt merkaj sáme håldadimsuohkanin årrot ja makkir riektá låga vaddi viesådijsa gudi e håldadimsuohkanin åro.

Oajvvadás

1. Nasjonåla njuolgasuså ja mærråduså sujto ja huvso gáktuj ulmutijsa gejna la demænssa hæhttuji iemeálm mukperspektijvav

vieledit ja dan praktihkalasj vájkkudusájt, duola degu iednegiella, dálkkum, "iellembirrasa perspektijva", kulturbuojkuldagá, sensitivitehtta ja nav gáhtjodum cultural safety.

Demænsasjuohkusijn, doarjja giehtadallijn ja ietjá suohkana ávdástiddijn galggá liehket tjielgga barggogáhttjom subtsastit makkir riektá ájnegis viesádijn li iemeálm mugij ja unneplågoj nasjonála lágaj gáktuj.

2. Sáme háldadimsuohkana dárbahti njuolgadusájt, rádijt ja ietjá lágásj doarjjagijt ma li nasjonála dásen ávdánahteduvvam gáktu riektálágajt máhttepraktihkalattjat tjadádit. Nasjonála oajválattja lulun galggat hábbmit ja fállat duohta diehtjuohkemdåjmajt majt sáme háldadimsuohkana máhtti adnet, ábbålattjat sámij birra ja dárkkelappot makkir riektá li ja gási máhtta gujddit jus riektá e vieleduvá .
3. Akta vejulasj doajmma nuorttarijka dásen máhtta liehket kárttit ja buohtastahttet guoskavasj riektálágajt ja gáktu da bájkálattjat li implementieriduvvam Vuonan, Svierigin, Suoman, Ruonáednamin ja vejulattjat Danmárkon.

Hásstalus 2

Vánes máhtudahka gielan ja kultuvran suohkanijn

- Vuona ja Svieriga suohkana vuorjját sáme giella- ja kultuvrramáhtov gájbbedi gá barggijt áhtsi. Ruonáednamin vájlluji bargge gudi dádjadi ja ságasti kalaallisut gielav.
- Vuonan gávnnu skihppijsujttáråhpados man oahppogirijn la sáme perspektijvva. La dâssju akta åhpados manna la sierra progråmma hábmmiduvvam. Dav vuoset dutkam mij åvddånbuvteduvåj konferånsan.¹⁴ Suoman la prosjækta tjadåduvvam manna la sáme giella- ja kultuvrramáhtto sierra diakåvnnå- ja skihppijsujttåråhpadosån, valla åbbålattjat la sáme perspektijvva viehka vuojnnemahtes svieriga ja suoma åhpadosåjn varresvuoda, skihppijsujto ja sosiåla suorgijn.

Oajvvadus

1. Suohkana dårbahi systematiserit bargojdiså gå galggi barggijt åttjudit gejna la máhtudahka sáme gielan ja kultuvran. Ålggolåvkke máhtå liehket tjållet almodusåjn mielas vuordå sáme åhttsijt, dagu Straejmien tjjelte (Strömsunds kommun) Svierigin dahká. Suohkana lulun aj galggat stiellet ådå merihå-, barggovåsåduså- ja bålkkåmåhttelisvuodajt barggijda gejna la relevånta máhtudahka gielan ja kultuvran.
2. Dårbaj máhtovuododum åbnnasijt sāmij ja inuihtaj årbbedåbålasj vuojno milta demensa gåktuj, ja meritierijiddje sertifisierimav dajs barggijs majna la sáme ja inuihta kultuvrramáhtudahka, duola degu våsåduså Silvia- sertifisierimis Svierigin. Máhtå åvddånahttet praktihka lahka vuodoåhpadosån sáme kultuvrramáhtudagån divna virggeulmuttijda sujtto-, huvso- ja sosiåladievnastusån sáme håldadussuohkanijn. Vuodulasj ja avtagerdak gatjålviså degu “mij la såbme” ja “årru gus sáme stuora stådan?” hæhttu problematisieriduvvat ja våssteduvvat åhpadosån.

¹⁴ Eriksen, L. T., Bongo, B. A. og Mehus, G. [Urfolksperspektiv i utdanning. Sykepleierutdanninger i Norge uten urfolkskunnskap?](#) Nordisk sykeplejeforskning, 7 (3), 239-249. 2017.

Hásstalus 3

Vánes ræjdo bæjvålasj bargon ja ræjdo maj dájma avddånahti

- Muhtem ræjdo li Vuonan avddånahteduvvam, duola degu diagnåserim ja diehtujuohkem lagåmusåjda, valla åjn la stuora vánesvuohta ræjdojs ma li kultuvrraj hiebaduvvam ja/jali jårggåluvvam divna såmegielajda ja kalaallisut giellaj.

Oajvvadus

1. Máhttelis doajmma nasjonåla ja nuorttarikalasj dåsen la åsadi jahkåsasj arienåjt håldadussuohkanij jådediddjijda ja barggijda gånå bessi gåvnadi ja våsådusåjt lånudallat.
2. Ietjå máhttelis doajmma, mij aj máhttå tjadåduvvat nasjonåla jali nuorttarikalasj dåsen, la identifiserit ræjdojt ma juo gåvnnuji ja aneduvvi nuorttarikajn. Vijddåsabbo luluj buorre identifiserit máhttelis relevånta værmådagåjt, ræjdojt ja metåvdåjt ma li unneplågojda åvdeduvvam degu duortnusvåggelattjajda, svierigasuoðmelattjajda, guojnajda ja juvdåjda. Kårttim máhttå aj gåvvidit dájmajt suohkanijn, degu vuorrasijsijda ja biejuvvedåjma majna la såme sisadno. Aj systematihkalasj tjoahkkim lagåmusåj subttasåijs luluj máhttet aneduvvat vuodon suohkanij dájmajt avddånbåj. Buoragit vuorbåstuvvam buojkulvisåjt luluj máhttet tjoahkkit digitåla, nuorttarikalasj ræjddogijssåj, mav de juogat iesjgenja nasjonåla demånsa måhtudagå guovdåtjij baktu ma juo gåvnnuji.

Hásstalus 4

Gåktu joarkkep nuorttarikalasj aktisasjbargujn iemeálmugij ja demensa ássij?

- Dárbaj nuorttarikalasj tiebmáværmádagáv demensa ja iemeálmugij gáktuj, oassen almulasj nuorttarikalasj aktisasjbargos demensa birra ja danna hæhttu liehket nanos ja stuoves ruhtadibme. Tiebmáværmádahka bierru tjielgadi gáktu máhtta systemáhtalattjat barggat Sámedikkij ja Ruonáednama ávdástiddjij siegen.
- Tiebmáværmádagan luluj máhttet liehket lájddistiddje rálla ressursaj identifiserimin, duola degu diagnostiserimvædtsagijt, dárkestimlista ja muodugattja majt máhtta járggálit ja hiebadit ietjá nuorttarikaj adnuj (gehtja badjelin). Værmádagan máhtta aj liehket roalla identifiserit ja ævtodit tjoavddusijt ádå dárbojda, duola degu ræjdojt ja barggovuogijt ma li hiebaduvvam nuorap ulmuttijda gejn la demænssa ja gudi iemeálmugij gulluji.

Oajvvadus

1. La dárbbu nuorttarikalasj kárttimbarggij mij tjielgat makkir nuorttarikalasj ja rikajgasskasasj dutkama juo gávnnuui demensa ja iemeálmugij birra. Tiebmáværmádahka luluj máhttet álgadit dágástallamav nasjonála oajválattjaj gáktu kárttimav nuorttarikalasj diehtoportálajda sebrudahttet. Tiebmáværmádahka luluj aj máhttet gæhttjat makkir máhttelisvuoda li nuorttarikalasj aktisasjbargov mávtástuhttet dutkamin, duola degu gáktu duot dat doajmma vájkkut jali diedalasj kárttim dárbojs. Aktisasjbarggo rikajgasskasasj dutkamværmádagan iemeálmugij ja demensa gáktuj luluj aj máhttet hiehpat.
2. Tiebmáværmádahka ja Nuorttarikaj álkkádusguovdásj lulun galggat identifiserit makkir máhttelisvuoda li sáme ja ruonáednama perspektivajda dálásj nuorttarikalasj aktisasjbargon guhkássujton, duola degu sebrudahttet suohkanijt Ruonáednamin ja sáme háldadimsuohkanijt Vuonan, Svierigin ja Suoman.

Girjásjvuohta

Listan li dássju girje ma biejaduvvin ávdđán konferánsan jali ma li aneduvvam ávdđánbuktemij vuodon dâppe.

Anderson, Ian et. al.: Indigenous and tribal peoples' health (The Lancet-Lowitja Institute Global Collaboration). A population study. *The Lancet* 388. 2016.

Blix, B. H.: *Helse- og omsorgstjenester til den samiske befolkningen i Norge – En oppsummering av kunnskap*. 2016.

Blix, B. H. og Hamran, T.: "They take care of their own". Healthcare professionals' constructions of Sami persons with dementia and their families' reluctance to seek and accept help through attributions to multiple contexts. *International Journal of Circumpolar Health* 76 (1). 2017.

Eriksen, L. T. et.al.: Urfolksperspektiv i utdanning. Sykepleierutdanninger i Norge uten urfolkskunnskap? *Nordisk sygeplejeforskning* 7 (3). 2017.

Jacklin, K., and Warry, W.: Forgetting and forgotten: Dementia in Aboriginal seniors. *Anthropology and Aging Quarterly* 33 (13). 2012.

Jacklin K. et.al.: The Emergence of Dementia as a Health Concern Among First Nations Populations in Alberta, Canada. *Canadian Journal of Public Health* 104 (1). 2013.

Jacklin, K. et. al.: Informal dementia caregiver among Indigenous communities in Ontario, Canada. *Care Management Journals* 16 (2). 2015.

Hulko, W. et.al.: Views of First Nation Elders on memory loss and memory care in later life. *Journal of Cross-Cultural Gerontology* 25 (4). 2010.

Lanting, S. et.al.: Aboriginal experiences of aging and dementia in a context of sociocultural change: Qualitative analysis of key informant group interviews with Aboriginal Seniors. *Cross Cultural Journal of Gerontology* 26 (1). 2011.

Magga, R.: Saamelaisten sosiaali- ja terveystalvelujen kehittämisen haasteet Suomessa. *Yhteiskuntapolitiikka* 75 (6). 2010.

Mayeda E. et.al.: Inequalities in dementia incidence between six racial and ethnic groups over 14 years. *Alzheimer's & Dementia* 12 (3). 2016.

Mehus, G. och Bongo, B. A.: *Kunnskapsoppsummering og litteraturgjennomgang av samiske helse- og omsorgstjenester - med særlig vekt på demens, terminalomsorg og kulturens betydning i pleie- og omsorgsutøvelsen*. HiF-rapport 2012:3. Høgskolen i Finnmark 2012.

Mehus, G. och Moffitt, P.: Important Factors When Communicating with Sami Patients About Health, Illness and Care Issues. *Nordisk sygeplejeforskning* 8 (4). 2018.

Smith K. et.al.: High prevalence of dementia and cognitive impairment in Indigenous Australians. *Neurology* 71 (19). 2008.

Policydokumenta ja web-ressursa

- Vuonarijka demænssastrategija
 - Svieriga demænssastrategija
 - Suoma mujttoprográmma
 - Ruonáednama demænssastrategija
-
- Aldring og helse (Vuodna) vædtsaga ja diedo sámij ja demensa birra
 - Mij la demænssa, álkkeslágos demensa birra, hiebaduvvam doajmmahiereduvvam ulmutjijda ja sidjij gænna li kognitijvalasj doajmmahieredibme, gávnnu nuorttasámegiellaj, julevsámegiellaj ja oarjjelsámegiellaj ja vidá nuorttarijka gielajda ja ienŋilsgiellaj.
 - Nuorttarijkaj demænssaværmádahka
 - Tiebmáværmádahka iemeálm mugij ja demensa gáktuj

Nordens välfärdscenter
Box 1073, SE-101 39 Stockholm
Besöksadress: Drottninggatan 30
Tel: +46 8 545 536 00
info@nordicwelfare.org

Nordens välfärdscenter
c/o Folkhälsan
Topeliusgatan 20
FI-00250 Helsingfors
Tel: +358 20 741 08 80
info@nordicwelfare.org